

## INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI QO'SHMA SO'ZLAR DERIVATSIYASINING KOGNITIV XUSUSIYATLARI

N.Umarova  
S.Inomjonova

**Annotatsiya:** *Qiyoslanayotgan har ikki tilda qo'shma so'zlarda konseptuallik hodisasi va ingliz va o'zbek tillaridagi qo'shma so'zlarning kognitiv modellarida produktiv va produktiv bo'lmagan turlari o'rganildi.*

**Kalit so'zlar:** *Affiksatsiya, suffiks, prefix, infiks, endosentrik, ekzosentrik, determinativ va kopulativ qo'shma so'zlar, kognitiv tahlil metodi, kognitiv metafora, ideallashtirilgan kognitiv metod, noaniq qo'shma so'zlar.*

Qo'shma so'zlar murakkablik moyiligi tufayli yaratilishi kerak bo'lgan eng yuqori yaqinlikka ega bo'lgan turli so'zlardir. Qo'shma so'z tarkibidagi bir juft morfema har qanday his –tuyg'u yoki fikrni ifodalashi mumkin. Shunday qilib, qo'shma so'zlar ko'p jihatdan tilni qaysidir tomondan o'rganishni o'z ichiga oladi.

Xomsky o'z ishida shunday taklif qildi: "Grammatikaning sintaktik komponenti har bir jumla uchun chuqur belgilanishi kerak. Uning semantic talqinini belgilovchi struktura va sirt tuzilishi uning fonetik talqinini belgilaydi." Shunday qilib, Xomskiy ning tavsifini ko'ra, qo'shma so'zlarning tasnifiga Ideallashtirilgan Kognitiv Modellash (IKM) uchun "Transformatsion generative grammatika" (asos bo'lsa, qo'shma so'zlarning kengroq tasnifi metodologiyada tushuntiriladi.

**Qo'shma so'zlar – Transformatsion generativ grammatika (TGG) asosidagi tadqiqot.**

TGG tilshunoslikni o'rganishda generative grammatika nazariyasining bir qismidir. TGG kichik jumlardek bo'lgan qo'shma so'zlar o'rganiladi. Masalan

"*grief–stricken*" (*qayg'uga botgan*) bu qo'shma so'zning ma'nosi quyidagicha talqin qilinishi mumkin:

- a) *Kimdir xafa;*
- b) *Birovning yuragiga fojia tushdi;*
- c) *Kimdir sodir bo'lgan voqeadan norozi;*

TGG grammatikani aynan shu qo'shma so'zlarni hosil qiluvchi qoidalar tizimi deb hisoblaydi. Xomskiy grammatika ishongan qayta –qayta Grammatik jihatdan to'g'ri jummalarni yaratishga imkon beruvchi rekursiv qoidalarni ko'rib chiqqan. U buni shunday tushuntiradi: "Transformatsion grammatika – bu faqat yaxshi shakllangan yoki hosil qiluvchi qurilma. Tilni Grammatik jihatdan to'g'ri jumlar va qoidalar yaratishda ona tilida so'zlashuvchining ongida yoki miyasida mavjud tamoyillar hisobga olmoq kerak."<sup>1</sup> Mavjud bo'lgan so'zlardan yangi so'zlar

<sup>1</sup>Plag, Ingo. Word –formation in English. New York Cambridge University Press -2016. –P.88.

o'zgarishi yoki mavjud bo'lgan so'zlardan yangi qo'shma so'z hosil bo'lishi mumkin. Misol uchun, mavjud so'z *fear mongering, hate mongering, care mongering, trustworthy (ishonchli), newsworthy (yangilik), buzzworthy (shovqinli)* kabi qo'shma so'zlarning yasaliishiga olib kelgan. Qo'shma so'zlar aqliy operatsiyalar orqali yasaladi ya'ni qo'shma so'zlarning ma'nosi bosh so'z orqali anglash uchun davom etadigan psixik jarayondir. Masalan:

1. *Hair cut*
2. *Wheel chair*

Ushbu ikki qo'shma so'zni taqqoslaganda, birinchi so'zda kuzatamiz:

- a) *Qo'shma so'zlar tarkibida bo'lishi kerak bo'lgan ikkita morfema mavjud;*
- b) *Bosh so'z chap tomonda, (s- struktura)*
- c) *Qo'shma so'zning ma'nosi bosh so'z bilan belgilanadi.* Shuning uchun, *(kesilishi kerak bo'lgan soch)* ma'nosini bildiradi.

Ikkinchi so'zda quyidagilarni kuzatamiz.

- a) *Ikki morfema mavjud;*
- b) *Bosh so'z ong tomonda; (d- struktura)*
- c) *Bosh qo'shma so'zning ma'nosini belgilaydi.* Shuning uchun, *(g'ildiraklari bo'lgan stul)* ma'nosini bildiradi.

Xomskiy bu borada shunday ta'kidlaydi: "Ko'pincha chuqur tuzilmalarda juda mavhumlik mavjud va (-d tuzilma) qo'shma so'zlarni ishlab chiqishda va jummalarni talqin qilishda muhim rol o'ynaydi. Inson gap tarkibidagi qo'shma so'zlarni tushunish va sezishga harakat qiladi. Mana shu mulk haqida bizning xulosalarimiz aqliy jarayonga asoslanadi. Qo'shma so'zlarni sezgi ishtiroki darajasiga qarab tasniflash uchun, Ideallashtirilgan kognitiv model (ICM) foydalidir.

**Ideallashtirilgan kognitiv model va uning qo'shma so'zlarning tasnifiga ta'siri** (IKM)- bu bilim mavjud bo'lgan jarayonni tavsiflash uchun kognitiv tilshunoslar tomonidan berilgan nom semantik ramka ishida ifodalanadi va u haqiqat bilan kelishuv mavjud bo'lmagan tajribaning konseptualizatsiyasidir. IKM eng aniq jismoniy obyektlarni, fan va til kabi eng mavhum ilmiy tushunchalarni tushunishga yordam beradi. Chunki Ideallashtirilgan Kognitiv Model insonning konseptsiyalash qobiliyatining asosi hisoblanadi. Ular juda yuqori turkumlashda qandaydir tipiklik effektini tushuntirishi mumkin bo'lgan mavhum ramka hisoblanadi. Bu esa tilde qo'llaniladigan konseptual metaforalarning cheklangan soniga borib taqaladi. Metafora qo'shma so'zlarning tarkibidagi elementlardan biri sifatida joylashtirilgan bo'ladi va u bashoratli analogiya orqali so'zning ma'nosini ochib beradi.<sup>2</sup> "Metaforalar lingvistik iboralar bo'lib, ular aynan shunday bo'lganligi sababli insonning konseptual tizimidagi metafora bo'lishi mumkin." Metafora shunchaki ikki narsa yoki so'z o'rtasidagi o'xshashlik emas. Bu konseptualishtirish

---

<sup>2</sup>Lakoff G., Johnson M. *Metaphor we Live by.* - Chicago: University of Chicago Press, - 1980. - P.97.

orqali yangi va qiziqarli soʻzlardan foydalanish usulidir. Shunday qilib metaforalarda almashtirishlar va sezgi ishtiroki koʻrinadi. Metafora insonning fikrlash jarayonlari va konseptual tizimlari asosan tuzilgan va belgilangan.

**Ideallashtirilgan Kognitiv Model paradigmasi quyidagilardan iborat:**<sup>3</sup>

1. **Bashorat:** Har qanday lingvistik ifodaning semantik qutbi.
2. **Maʼnosi:** Kognitiv ishlov berish.
3. **Tasviriylilik:** Oʻylab topilgan vaziyatni turli yoʻllar bilan talqin qilish qobiliyati.
4. **Kontekst:** Kognitiv kategoriyalar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirining kognitiv tasviri.

**Kognitiv model** – bu maʼlum bir soha uchun tajribali va saqlangan kontekstlarning yigʻindisi. Shunday qilib, ular bashorat, maʼno, tasvir va kontekst orqali toʻgʻridan –toʻgʻri maʼno beruvchi qoʻshma soʻzlarni tushunishda yordam beradi. <sup>4</sup>Ideallashtirilgan Kognitiv Modellarini tushuntirishda alohida soʻzlar, oʻzgartiruvchi iboralar, koʻrish, ssenariylar, taklif kabi aqliy jarayonlar bilan bogʻliq boʻladi. Ushbu konsepsiya soʻz bilan bogʻliq boʻlgan barcha muhim bilimlarga soʻzning maʼnosini imkoniyatisiz tushunib boʻlmasligini tushuntiradi. Masalan : *Wednesday* soʻzini olsak, uni seshabaning oxiri, chirshanbaning boshi va oying boshlanishi deb tushuntirish mumkin, yetti kunlik kalendarida haftaning toʻrtinchi kuni, bu yerda ramka hafta tizimga ega yetti kun va chorshanba – bu toʻrtinchi kun.

Agar biz IKM ni tushuntirish uchun taklif modelini olsak, bu yerda sxema – bu tugublar va bogʻlanishlar tarmogʻi sxemadagi har bir tugun konseptual kategoriyaga mos keladi. Kategoriyaning xususiyatlari uning roli sxemadagi tugun, uning boshqa tugunlar bilan aloqasi, sxema va uning orasidagi munosabat, ushbu konseptual tizimning boshqa jihatlari bilan umumiy oʻzaro taʼsiri kabi koʻplab omillarga bogʻliqdir.<sup>5</sup>

Bu tarmoqlarning uchta turalari mavjud:

**1.Tugundan tugunga .** Masalan : ingliz tilidagi *tablecloth* . bu choyshabdagi mato emas balki stol uchun ishlatiladigan mato haqida gap boradi yoki *cloth* – bu stolni rasmi boʻlgan mato va *table* - bu stol uch yoki uchta yogʻoch oyoqlari boʻlgan yogʻoch taxta. Oʻzbek tilida *bodomqovoq*, bu qoʻshma soʻzning maʼnosi, insonning aʼzo yani qovogʻi, *bodom* bu - raʼnodoshlarga mansub daraxt yoki butahisoblanadi. Qovoq – bu inson aʼzosi yoki qovoqdoshlar oilasiga mansub bit va koʻp yillik oʻsinlik hisoblanadi. Xullas ikki tildagi soʻzlarda ham tugun holatini koʻrishimiz mumkin. Chunki *tablecloth* soʻzini eshitgan inson ongida har xil

<sup>3</sup>Lakoff L., Johnson M. *Metaphors we Live by*. Chicago; L.: The University of Chicago Press, 1980. – P. 276.

<sup>4</sup>Vyvan Evans and Melanie Green “Cognitive Linguistics. An introduction” Edinburgh: University Press Ltd.- 2006 – P851.

<sup>5</sup>Кубрякова, Е. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. — М., 2004. № 1. — С. 6–17.



ko'rinish paydo bo'ladi *stol* va *mato* yoki dasturxon, *bodomqovoq*da ham shunday inson a'zosi yoki bironbir *bodom* va *qovoq* o'simliklari tushuniladi. Birinchi eshitganda aniq bir narsani tushunish qiyin bo'ladi.

**2. Sxemaga tugun.** Masalan: *clickbait* – bu computer sichqonchasini bosish va o'lja orqali foydalanuvchilarni havolani bosishga jalb qilish ma'nosida va *click-bu bosish* tugunga ulangan va *bait* – bu o'lja baliq so'zidagi kabi boshqa sxemaga ega . O'zbek tilida *ishbuzar* qo'shma so'zini olsak , *ish* so'zi tugunga ulangan , *buzar* esa o'zining sxemasiga ega.

**3.Sxemadan sxemaga.** Masalan, ingliz tilida " *White House*" so'zida sxema o'rtasida sxema mavjud , chunki u " *the President of USA*" ( AQSH Prezident) ga murojaat qilish uchun ishlatiladi. O'zbek tilida esa " *Oliy Majlis*" so'zida ham bu holatni ko'rishimiz mumkin, chunki bu qo'shma so'z ham " *White House* " singari *Prezidentga* murojaat qilish uchun ishlatiladi.

#### **Ideallashtirilgan kognitiv modelning 5 turi mavjud:<sup>6</sup>**

**1.Taklif IKM lar:** bular oddiy elementlar va ular orasidagi bog'lanishlarni o'z ichiga oladi. Masalan , *sahnalar va skriptlar*.

**2. Tasvir- sxematik IKM lar:** bular joylashuviga qarab turli tushunchalarni jismalr, uning shakli va traektoriya harakatini tasvirlaydi . Masalan: *kenglik va uzunlik* yer yuzini joylashuvini ifodalaydi. *Latitude and longitude* ( kenglik va uzunlik).

**3. Metaforik xaritalash:** u metafora bilan bog'liq. Masalan , *White- peace, oq- tinchlik* oq rangi tinchlik bilan solishtirish.

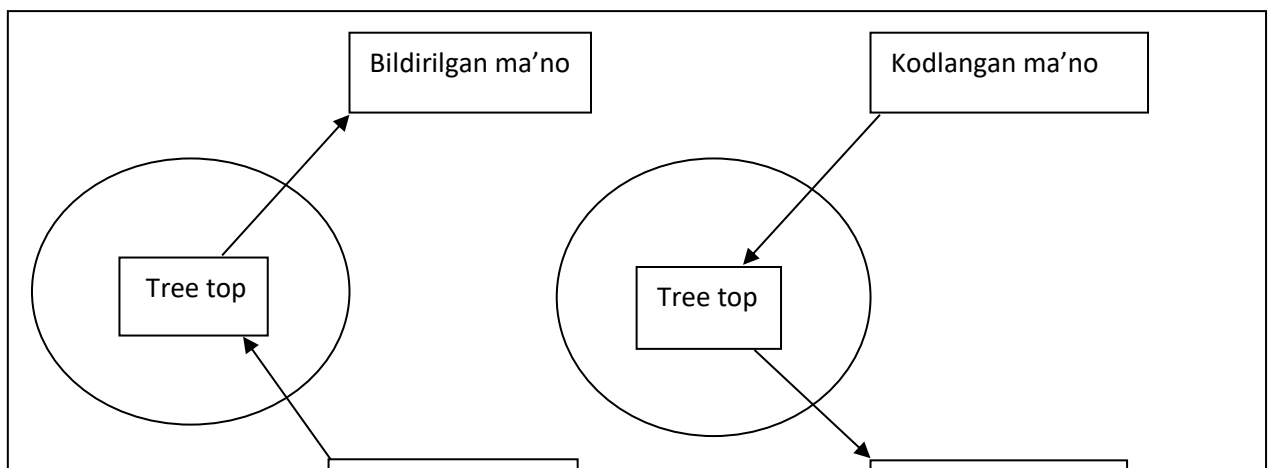
**4.Metanomik IKM lar:** u bir tushuncha boshqasini almashtirganda qo'llash bilan shug'ullanadi. Masalan ,*New Dehli* bu so'zning ma'nosi Hindiston hukumatini nazarda tutadi.

#### **IKM lar asosida qo 'shma so 'zlarning tasnifi.**

Sezgi ishtirokining murakkablik darjasiga qarab, ushbu tadqiqot quyidagi qo'shma so'zlarni toifaarga ajratadi.

Shaffof qo'shma so'zlar – ma'nosi kontekstsiz vaziyatda ham shaffof va tushunarli bo'lgan ikkita element kiradi. Shaffoflikni ko'rsatuvchi qo'shma so'zlar o'z ma'nosini o'z elementlaridan oladi. Ular eng yuqori semantic shaffoflikka ega bo'ladi, IKMlar asosida esa sezgi murakkablik darjasining ishtiroki juda kam bo'ladi. Masalan quyidagi figura orqali buni tushunishimiz oson bo'ladi:

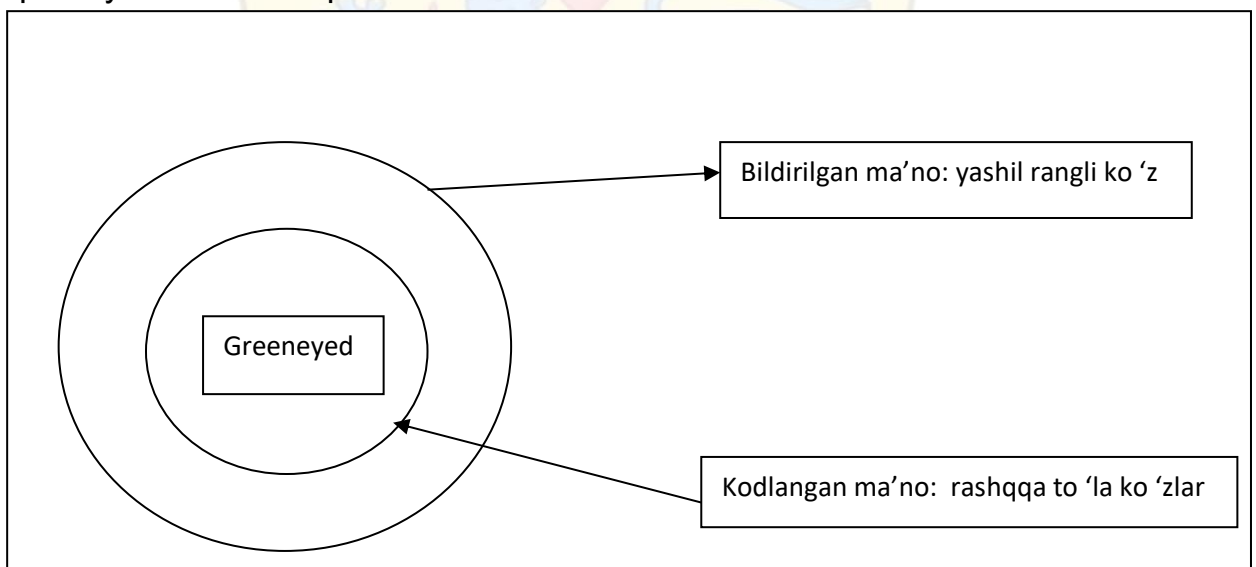
#### **Shaffof qo'shma so'zlar.**



### 1-rasm

#### Noaniq qo'shma so'zlar.

Noaniq so'zi kognitiv tilshunoshlar Rene Dirven va Marjolijn Verspoorlar tomonidan berilgan (1998) va bunday metaforik qo'shma so'zlarni oson tahlil qilib bo'lmashligini aytib o'tishgan. Ular ikki elementni o'z ichiga oaldi, ularning biri yoki hech biri bevosita ma'noga ega bo'lmaydi. Ularning semantik shaffofligi shaffof qo'shma so'zlarga qaraganda past bo'ladi. IKM asosida, darajasi sezgi ishtirokining murakkabligi esa yuqori bo'ladi. Shuning uchun ularning ma'nosini bilish uchun yuqori darajadagi sezgidan foydalanish kerak bo'ladi. Ularni biz kelib chiqishi va o'xshashligi bilan tushuna olamiz. Agar bitta so'zni tushunsak, boshqa so'zga javobni maxsus aqliy jarayonsiz topamiz. Ularni kontekstda yaxshiroq tushuniladi va semantik ma'no elementlardan tashqarida yoki elementlardan xulosa qilinadi. Masalan: *greeneyed* bosh so'z- eyed, yashil so'zi intuitiv ravishda ko'zlarga ishora qiladi. Lekin bu so'zning ma'nosi (rashq bilan to'lgan ko'zlar) ma'nosini bildiradi. Kimdir buni tushunishi uchun yashil so'z ifodalangan metaforani tushunishi kerak. Shunday qilib, u joylashtirilgan kontekstga qarab qanday ma'noni chiqarish mumkin.



2-rasm

Mavjud ikki elementning shaffligiga qarab, ular quyidagi turlarga bo'linadi:

**a) Qo'shma so'zlarning bosh elementi shaffof**, o'zgartiruvchisi shaffof emas. Misol uchun: *gooseberry* – bu reza mevalarining bir turi lekin g'ozning ma'nosi bevosita bog'liq emas.

**b) Qo'shma so'zlardagi bosh element shaffof emas , lekin o'zgartiruvchisi shaffof bo'ladi**, Misol uchun: *jailbird* , jail(qamoq) qamoqxona bilan bog'liq, lekin qush emas, mahbus nazarda tutilyapti.

**c) Elementlarning hech biri shaffof emas**. Masalan: *honeymoon* -asal oyi so'zining ma'nosi tarixda bobolliklar *qamariya oyida* asalli pivo ichishgan shuning uchun qamariya oyi, asal oyi deb ham atalgan, shuning uchun ikkala qismi ham shaffof emas.

O'zbek tilida ham shunday so'zlarni uchratishimiz mumkin. *Qorako'l* so'zini olsak, u qora rangdagi ko'l degan ma'no kelishi aniq lekin bu so'z – hozirgi kunda o'zbekistonlik seleksionerlar tomonidan yetishtirilgan, ular *pidjak* deb ataluvchi, yengil va ingichka qorako'lga tayangan, unda qattiq jingalaklar quvurli rulonlarni hosil qilgan matodir, bunday so'zni faqat kontekstdan bilib olish mumkin.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 1.Аржанцева Н.В. Сложные слова со вторым компонентом – отглагольным существительным в немецком и английском языках и их соответствия в русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 28 с.

2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – 305 с.

3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд. – М.: Наука, 1969. – 608 с.

4. Ашурова Д.У. Некоторые проблемы когнитивной теории текста // Деривационные закономерности развития языка.–Самарканд: СамГИИЯ, 2009.–С. 6–10.

5. 5.Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика.–Тамбов: Изд–во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2001.–123 с. 6.

6. 6.Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики.–Тамбов, 2004.–№1.–С. 18–36. Воробьев В.

7. Бондаренко В.А. Фонетическая структура инновационных сложных слов современного английского языка (экспериментально–фонетическое исследование): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 2001. – 20 с.

8. Бортничук Е.Н. Словообразование в современном английском языке. – Киев: Высш. шк., 1988. – 264 с.

9. Буранов Дж.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с.
10. В. Лингвокультурология (Теория и методы).–М.: Изд–во РУДН, 1997.–331 с.
11. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: Изд–во РУДН, 1997. – 331 с.
12. Воробьев В.В. Сопоставительная лингвокультурология и межкультурная коммуникация // Актуальные проблемы преподавания русского языка и литературы на современном этапе: Матер. Междунар. науч. конф.–Самарканд, 2002.–С. 6–14.
13. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы.– М., 1977.–С. 230–239.
14. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка.–М.: Высшая школа, 1974.–175 с.

